

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/13/26-33>

Gülər Sabir qızı Abdullayeva

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
doktorant
guler32114@gmail.com

ŞEYX QALİB DÜHASI VƏ ONUN TƏDQİQ TARİXİNDƏN

Xülasə

XVIII əsr Türk təsəvvüf ədəbiyyatının son nümayəndələrindən olan Şeyx Qalib klassik ədəbiyyatın zənginləşməsində əvəzsiz rol oynamışdır. Onun sonrakı nəsillərə qoyub getdiyi gözəl nümunələr mənəvi dəyərlərin inkişafında tükənməz rola malikdir. Şairin atası mövləvi şeyxlərindən olmuş, Mövlanaya olan sonsuz məhəbbəti atası vasitəsilə şairə sirəət etmişdir. Qalib divanında o da məlum olur ki, şair Mövlana-nın "Məsnəvi"sinə on bir dəfə oxuyub. Həyatını o ibrətamiz hekayətlər əsasında yaşamağı əsas tutub.

Bir müddət III Səlimin sarayında yaşayan şair ona olan sonsuz hörmətini divanında lirik boyalarla əks etdirmişdir. Divanda III Səlimə həsr olunmuş xeyli şeirlər var.

Şeyx Qalib yaradıcılığının tədqiqinə Türkiyədə hələ əsrin əvvəllərində müraciət olunub. Şairin yaradıcılığı haqqında ilk məlumat verənlərdən biri F.Köprülü olmuşdur. Sonra H.Ayan, M.Nurdoğan, N.Okcu və başqalarını göstərə bilərik. Azərbaycanda isə ilk dəfə şair haqqında söz açanlardan biri M. Quluzadə, A.Abi, X.Hümmətovanı göstərmək olar.

Açar sözlər: Şeyx Qalib, poeziya, mövləvi, III Səlim, F.Köprülü, H.Ayan, M.Quluzadə, A.Abi

Guler Sabir Abdullayeva

ANAS Institute of Literature named after Nizami Ganjavi
PhD student
guler32114@gmail.com

From the genius of Sheikh Ghalib and the history of his study

Abstract

Sheikh Ghalib, one of the last representatives of Turkish Sufi literature of the 18th century, played an invaluable role in enriching classical literature. The excellent examples that he left for the next generations play an inexhaustible role in the development of moral values. The poet's father was one of the Mavlavi sheikhs, and his endless love for Mavlana was passed on to the poet through his father. It is also known that on the divan of Ghalib the poet read Maulana's "Masnavi" eleven times. He built his life on these cautionary tales.

The poet, who lived for some time in the palace of Selim III, reflected in lyrical colors on the sofa his infinite respect for him. The Divan has many poems dedicated to Selim III.

The study of the work of Sheikh Ghalib was addressed in Turkey at the beginning of the century. F.Koprul was one of the first to inform about the poet's work. Then we can show H. Ayan, M. Nurdoğan, N.Okcha and others. Among those who spoke about the poet for the first time in Azerbaijan, we can name M. Guluzade, A. Abi, H. Hummatova.

Keywords: Sheikh Ghalib, poetry, Mevlevi, Selim III, F.Köprülü, H.Ayan, M.Kuluzade, A.Abi

Giriş

Şeyx Qalib XVIII əsr Türk divan ədəbiyyatının son ən böyük nümayəndəsi olmuşdur. Şairin əsl adı Mehmed Əsəd idi. O, 1757-ci ildə İstanbulda böyük mövləvi şeyxi olan MustafaRəşidin ailəsində doğulmuşdur. Onun atası təsəvvüf əhli olub mövləvilik təriqətinin nümayəndələrindən biri idi. Anasının adının Əminə Xatun olmasına həsr etdiyi şeirdə rast gəldik, anasının ölümü səbəbi ilə yazdığı bir şeirində həm onun adını anması, həm də vəfatına şairin münasibətini görürük.

Validəm kim Əminə Xatundur,

Ruhu olsun naim- əmnə əlif.
Gəldi tarixi rihləti Qalibəm
Ola ya rəb makami huld-lətif (Qalib, 2011: 9)

Bu şəirdən anasının 1794-cü ildə vəfat etdiyi bilinir. “Belə anlaşılır ki, Qalib davamlı bir mədrəsə təhsili almamış, fəqət ailə mühitində və Mövləvi təkkəsində klassik əsərləri layiqiylə təhsil etmişdir. “Atasından sonra onun əsl müəllimi və mürşidinin 1790-cı ildə Qalata Mövləvixanəsi şeyxi olan Aşçı-başı Hüseyn Dədə olduğu bilinir” (Tülücü, dərgi, 254). Şair kiçik yaşlarında mövləvi söhbətlərinin əhatəsində böyümüş və onların təsiri altında boya-başa çatmışdır. Bütün bunlar Qalibin dünyagörüşünün formalaşmasında ciddi rol oynamışdır. İlk təhsilini atasından alan şair onun yolunu davam etdirdiyini, atasının ruhuna dualar etdiyini, şeirlərində atasını “mürşidi - usdadi - Pir” deyərək öydüyünü görürük.

Peyrev oldum mən də Qalib validi zişanıma,
Küm duavü medhi həm farzı həm əlzəmdir bizə.
Mustafa nami Rəşidü mürşidi ustadi küll.
Hər nigahi himməti iksiri azmdır bizə (Qalib, 2011: 9).

Daha sonra şairin divanından o da məlum olur ki, “Hüsn və Eşq” məsnəvisinin “Merac” bölmünü atasının xahişi ilə yazmışdır. Qalib atasından ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənmiş, Mövlana Cəlaləddin Rumiyə olan məhəbbəti şairə atası aşlamış, bütün bunlar da onun bir şair kimi formalaşmasında önəmli rol oynamışdır. O, ilk şeirlərini “Əsəd” təxəllüsü ilə yazmış, sonradan isə “daha güldən, bülbüldən” yazmağın zamanını keçdiyini deyərək, yeniliklər axtarışında olmuşdur.

Şeyx Qalib bir müddət atasının mövləvixanəsində yaşamış, sonra Konyaya getmiş, Mövlana dərgahında şeyxlik etmişdir. Bu hadisə III Səlimin taxta çıxdığı vaxta təsadüf edir. Tarixdən bəllidir ki, hökmdar şeir və şairə sevgi bəşəyirdi. O zamana qədər III Səlim Şeyx Qalibin şeirləri ilə tanış idi. “Digər tərəfdən şairin şeirlərindəki qüdrətə heyran olan hökmdar onun divanına 3000 lirə sərf edərək yazdırmış və cildlətdirmişdir” (Dədə, 2000: 383). Şair təbiətinə malik olan hökmdar atasından aldığı təhsil və tərbiyənin müqabilində “qəfəs həyatını” tərk etmiş, daha çox şeir və musiqi ilə məşğul olmuş, yeri gəldikdə şeirlər yazmış, musiqilər bəstələmişdir. Ruhiyyat aləmi etibarilə bir mövləvi dərvişi olub osmanlı taxtında oturan III Sultan Səlim ağılı ilə “əqli-səlim”, sənətkarlara dəyər vermə baxımından “qəlbi-səlim”, aparılan söhbətlərdən aldığı zövqə görə “zövqü-səlim” kimi adlarla ilə yadda qalıb. Qalibin divanından görürük ki, dövrün hökmdarı III Səlim şairlə dost olmuş, divanında ona həsr etdiyi şeirlər xüsusi yer tutur. Şeirlərinin birində belə deyir:

Kərəmlər kim sənin dövründə gördü Qalibi - naçar,
Hüseyn Baykaradan görmədi Cami kimi yekta.
Sənin sayəndə dərgahi fələkmanəndi Mönlada
Bu abdi kəmtərinin namı oldu şeir ilə ikba (Qalib, 2011: 35).

III Səlim sənəti ilə səltənəti arasında əlaqə yaradan şairə, musiqiyə və sənətkara daim qiymət verən bir hökmdar olmuş, həm də “düşməndən intiqam alınmayınca qılınc qınına girməyəcək” ideyası ilə yaşamışdır. “Mən şahzadə ikən ölkəmdən qara xəbərlər eşidərkən ağlardım, gözümə yuxu getməz olurdu, indi padşaham halımı bir düşünün, deyərək həm dövlətini düşünən, həm də incə bir qəlbə malik olan insan olduğunu görürük” (Çıpan, 2016: 20).

Şairə sonsuz məhəbbət və hörməti olan hökmdar onu saraya dəvət etdiyi zaman özü onu qarşılamış və bununla da şairə ehtiramını bildirmişdir. Bir müddətdən sonra hökmdarın arzusu ilə Qalata mövləvixanəsi əsaslı şəkildə təmir olunmuş, oranın şeyxi vəzifəsi də Şeyx Qalibə həvalə edilmişdir. III Sultan Səlim, tez-tez Qalata Mövləvixanəsinə gedər və mövləvi söhbətlərinə qulaq asarmış. O, taxta çıxmazdan öncə şairə böyük ehtiram göstərmiş, Şeyx Qalib sarayda yaşayanda belə padşah hər gün onu “Şeyxim, şərəf verdiniz” deyərək qarşılamış.

III Səlimin sarayında şairin həyatının ən gözəl anları keçmiş, sarayda özünə qarşı çox böyük

hörmət və ehtiram görmüşdür. Əlbəttə, belə bir hörməti görən şair şeirlərini də yüksək şövqlə yazmaqda davam edirdi. Odur ki, çox keçmir hökmdar ailəsi ilə şair arasında çox isti münasibət yaranır. Həmişə hökmdar ailəsindən hörmət görən şair ailənin sevimlisinə çevrilir. Bu səmimi münasibət şairlə hökmdarın bacısı Beyhan Sultanla arasındakı böyük bir eşq hekayəsinin yaranmasına gətirib çıxarır. Beyhan Sultanla şair bir müddət “Hüsn və Eşq” macərası yaşayırlar. Bu haqda ədəbiyyatda müxtəlif rəvayətlər mövcuddur. Sarayda böyük bir eşqin hekayəsini yaşayan şair “Hüsn və Eşq” əsərini də altı ay müddətində orada yaşadığı zaman yazmışdır. “Hüsn və Eşq” əsəri gerçəkdən böyük bir eşqin yolçuluğunun təzahürüdür (Kut, 2016: 112). Çox az bir ömür yaşayan Şeyx Qalib bir müddət III Sultan Səlimin sarayında çalışmış, Osmanlı sarayının gözəl xanımlarından olan Beyhan Sultan ilə aralarında bir “hüsn eşq macərası” yaşamışdır. Şair qəsidələrinin birində belə söyləyir (İslam Ensiklopediyası, 1980: 145):

Ol şahənşah kim kamali bəxşişindən hələ,
Xahəri Beyhan Sultana müyyəssərdir bu kah (yəni-ev, köşk)

Qəsidədən məlum olur ki, ata əvəzi olan qardaşı Sultan Səlimin bacısına bəxşiş olaraq verdiyi köşk idrak nuru ilə bəzənib. Sultan Beyhan xanım o köşkü öz gözəlliyi ilə abad edib, oraya bahar lütfünü bəxş edib (Qalib, 2011: 245).

Şairin III Sultan Səlimlə tanışlığı həyatında böyük rol oynamışdır. Şeirə və sənətə hədsiz hörməti olan III Səlim həmişə şairə baş çəkərkən ona qiymətli hədiyyələr gətirmiş. Bir dəfə də şairi ziyarətə gələndə Cövri Çələbi tərəfindən yazılmış bir məsnəvinə Şeyx Qalibə bağışlayır. Hökmdarın bu hədiyyəsi şairi çox sevindirir. Bu bir də onu göstərirdi ki, hökmdar şeirə, sənətə, şairlərə yüksək qiymət vermiş, dövrünün şairləri ilə həmişə əlaqədə olmuşdur. Hökmdarın bu hədiyyəsindən sevinən şair onun üçün bir şükranlıq qəsidəsi də yazmışdır.

Bir müddət gənc yaşlarında Əsəd adı ilə şeirlər yazan şair şeirlərinin başqalarının yazdıqları ilə qarışmasını istəmədiyi üçün onu “Qalib” təxəllüsü ilə əvəz etmişdir. Şair “Əsəd” təxəllüsündən birdən-birə əl çəkməmiş, bir müddət həm “Əsəd”, həm də “Qalib” təxəllüsləri ilə şeirlər yazmışdır. Şairin müxtəlif təxəllüslərdə şeirlər yazması bəzən dedi-qodulara səbəb olmuş, hətta dövrünün tanınmış şairi və onun müasiri olan Süruri bir qitəsində Qalibə sataşaraq yazırdı:

Bilməm, ey mənhus, adın Əsədmidir, Qalibmidir,
Zatını tərif qıl kimsən, kimə mənsubmusan (Qalib, 2011: 11).

Bəzi mənbələr yazır ki, Şeyx Qalib bir gün şeir məclisində olarkən orada görkəmli türk şairi Nabinin yaxın zamanlarda yazılmış bir məsnəvisi haqqında gözəl fikirlər deyilmiş və onun bu əsərinə hələ ki, tayı-bərabəri olan bir əsərin olmadığı söylənmişdir. Bu sözlər Qalibə toxunmuş, o əsərin çatışmayan cəhətlərini göstərmişdir. Məclisdəkilər: əgər bacarırsan, ondan yaxşı bir əsər yaz, - demişlər. Bu sözdən sarsılan şair bir müddət sonra “Hüsn və Eşq” kimi ölməz bir əsər yazmışdır.

Şeyx Qalib daxili dünyasını bəzən şeiri bəzən də musiqi dili ilə ifadə etmişdir. Şairin vəfatı ilə bağlı elmi ədəbiyyatda bir çox rəvayətlər məlumdur. Bildiyimiz kimi” şair ağ ciyər xəstəliyindən əziyyət çəkirmiş, qırx iki il ömür yaşamışdır” (Nihat, 1985: 128). Ömrünün son günlərində baş verən hadisələr onun həyatında dərin izlər buraxmışdır. Bu səbəblərdən biri şairin 1796-cı ildə anası Əminə xatının və yaxın olduğu Əsrar Dədənin vəfatı olmuşdur. Onların ölümü münasibəti ilə şair mərsiyyə də yazmışdır.

Qan ağlasın bu dideyi durbarım ağlasın,
Ansın o mənim yarı vəfadarım ağlasın.
Ceşmi dəhanü arizi rüxsarım ağlasın,
Başdan-başa bu cismi siyahkarım ağlasın.

Ağlarım ağlasın mənə həm yarım ağlasın
Güş eyləyən hekayət Əsrarım ağlasın.
Nə didə bir göhər tələf etdim, dirigü ah

Haq içrə dəfn edib geri getdim, dirigü ah (Qalib, 2011: 583).

Mərsiyyənin məzmunundan şairin acı çəkdiyi, bu hadisəyə çox üzüldüyü məlum olur. Şeirinin sonrakı misralarında Əsrar Dədənin “şərif aləmə bir yadigar idi” deməsi, onun bu aləmə bizə əmanət olaraq gəldiyini deyir. Sonra şair “şəb misalı şəm mənimlə yanar idi, yanımda eniş nahar idi” deməsindən onların çox yaxın münasibətdə olduqlarını görürük.

Bütün bu baş verənlər incə ruhlu şairin xəstəliyinin şiddətlənməsinə səbəb olur. O, 1799-cu il yanvar ayında vəfat edir və Qalata mövləvixanəsində məsnəvi şairi İsmayıl Rusuhinin ayağı altında dəfn edilir.

XVIII əsr Türk şairi Şeyx Qalib haqqında Türkiyədə ilk elmi məqalələr yazan Fuad Köprülü (1890-1966) olmuşdur. F.Köprülü “Şeyx Qalibin qəzəlləri” adlı ilk məqaləsini 1912-ci ildə yazmışdır. Müəllif bu məqaləsində ən çox Şeyx Qalibin “Hüsn və Eşq” əsərindən söz açır və oxuculara belə bir şairin olduğunu tanımaq istəyir. Müəllif bu məqaləsində onun da qeyd edir ki, Şeyx Qalibi təkcə “Hüsn və Eşq” şairi kimi tanımaq da haqsızlıq olar. Onun rəngi rahiyyə dolu qəzəlləri də var. Köprülü bu məqaləsində Ziya Paşanın Şeyx Qalibin “Hüsn və Eşq”i yazmaq üçün bu cahana gəldiyi fikrinə qarşı öz mülahizələrini də bildirmişdir. O, qeyd edir ki, Qalib “Hüsn və Eşq” əsərinin yazmasaydı belə qəzəlləri ilə insanlar tərəfindən tanınıb seviləcəkdir.

Müəllif başqa məqaləsində Şeyx Qalibin Türk təsəvvüf şairlərindən olduğunu, divanında Mövlananı vəsf etdiyini, ondan ilhamlanaraq şeirlər yazdığını göstərmişdir. Həm də tədqiqatçı Türk ədəbiyyatında Hindi-Səbkinin Qalibin yaradıcılığına təsirindən də bəhs edərək göstərir ki, şairin poeziyasında Füzulinin, Nabinin təsiri duyulmaqdadır. F. Köprülü yazır : “Özəlliklə “Hüsn və Eşq”dəki xəyal dünyası üslub və obrazlar sonra bir çox şairi cəzb etmiş, nəzirə dairəsində Gülşəni aşiq, Atəşgədə və Can və Canan məsnəvilərinin yazılmasına vəsilə olmuşdur. Şairin qəzəllərinə və “Hüsn və Eşq”ə yazılan nəzirələr klassik Türk şeiri ənənəsinin bir gərəyi olaraq görüldü bilər (Kahraman, 2019: 143-162). Daha sonra F.Köprülü Sərvəti-fünun dönməsində “Şeyx Qalib” məqaləsinin çap etdirmiş, şair haqqında geniş oxucu kütləsinə məlumat vermişdir. F.Köprülü Şeyx Qalib haqqında yazdıqlarını Bartın Universiteti Ədəbiyyat Fakültəsi Türk dili və Ədəbiyyatı bölümünün professoru Gülay Karaman bir yerə toplayaraq “Fuad Köprülünün Şeyx Qalibə dair yazdıqları üzərinə bir dəyərləndirmə” adı altında geniş məzmununda bir kitab hazırlamışdır. Bu kitabda F.Köprülünün Şeyx Qalib haqqında yazıları və mülahizələri geniş şəkildə öz əksini tapıb.

Bu kitabda müəllif qeyd edir ki, Ömər Faruk Akün Köprülünün məqalələrindən söz açaraq göstərir ki, o, öz məqaləsində üç böyük şairdən bəhs edir. Əhməd Paşa, Şeyx Qalib və Bakının həl-tərcümələrinə dair qeyd edərək onların yaradıcılığının bir-birindən təsirləndiyini, ifadə özəllikləri ilə bir-birinə təsir etdiyini qeyd edir. Bu əsərdən məlum olur ki, F.Köprülünün Şeyx Qaliblə əlaqədar yeddi məqaləsi var. Bu məqalələr müxtəlif dövrlərdə tədqiqatçılar tərəfindən latın qrafikasına çevrilərək çap olunmuşdur. Bu haqda Mehmet Kaplan onu da qeyd edir ki, Köprülünün gənclik illərinin məhsulu olan digər məqalələri ilə birlikdə Şeyx Qalibə dair yeddi məqaləsini də günümüzün Türkcə əlifbası ilə yazılmışdır. XIX əsrdə Şeyx Qalibin qəzəllərinə və “Hüsn və Eşq” məsnəvisinə yazılan nəzirələrdən məlum olur ki, o dövrdə bu bir dəb halını almışdır. Dövrün bütün öndə gedən qələm sahibləri Qalib şeirlərinə nəzirələr yazmışdılar. Şeyx Qalibin “Şəmin gül gətirir bağa qurbanı bahar” misrası ilə başlayan şeirinə Təhsin Nahid nəzirə yazmışdır.

Şeyx Qalibin “Hüsn və Eşq” əsərini 1975-ci ildə nəşrə hazırlayan və əsərə geniş ön söz yazan Hüseyn Ayan və Orxan Okay olmuşdur. Bu tədqiqatçı alimlər kitaba geniş və əhatəli şərh yazmaqla yanaşı, əsərin dili ağır olduğu üçün onu izah və açıqlamasını vermişlər. Böyük uğur qazanan əsər “Dərgah” yayımları tərəfindən müxtəlif illərdə 1975, 1992, 2000, 2005-ci illərdə dəfələrlə çap olunmuşdur.

Abdulbaqi Gölpınarlı 1994-cü ildə “Şeyx Qalib Divanından seçmələr” adı altında şairin şeirlərini çap etdirmişdir. Sonra şairin Gölpınarlı “Hüsn və Eşq” əsərini müxtəlif zamanlarda geniş ön söz və izahlarla çap etdirmiş, əsərin Türk klassik ədəbiyyatındakı yerindən söz açmışdır. Bu əsərin təsəvvüf poeziyanın sonrakı dövrlərində özündən sonra neçə-neçə əsərlərin yazılmasına səbəb olmasın və təsir dairəsindən söz açmışdır.

Əli Nihat Tərhanın “Ədəbiyyat məsəlləri” kitabında şairin əsərlərindən nümunələr verilmiş, Şeyx Qalibi geniş oxucu kütləsinə təsəvvüf ədəbiyyatının son nümayəndəsi kimi təqdim etmişdir.

Minə Mengi “Eski Türk ədəbiyyatı tarixi” kitabında şair haqqında söz açaraq onun İstanbulda

doğulması, təkkə təhsili alması, III Səlimin sarayında yaşaması haqqında məlumat verməklə yanaşı, onun divanından seçmələr də vermişdir.

Şairin Divanı isə Naci Okcu tərəfindən 2010-cu ildə çap edilmişdir. O, şairin həyatı, ədəbi kimliyi, şeirlərinin ümumi təhlilindən geniş söhbət açılmışdır. Bu kitabda şairin həyatı haqqında məlumat, onun təriqət müəllimləri, təhsili haqqında ətraflı məlumat verməklə yanaşı, şairin divanını incələyərək oradakı şeirləri qruplaşdırmışdır.

Naci Okcu tərəfindən nəşrə hazırlanan divana müəllif geniş məzmunlu ön söz yazmışdır. Bu kitabda Şeyx Qalibin türkcə şeirlərindən başqa, ərəb və farsca şeirləri, bir də “Hüsn və Eşq” əsərində keçən ayə və hədisləri, indiyə qədər heç yerdə çap olunmayan bəzi təsəvvüfi məzmunlu beytləri də daxil edilib. Müəllif həm də divanda farsca şeirlərin təshihini verən, o şeirlərin əlyazma nüsxələrini oxuyan tədqiqatçı alim yoldaşlarına da təşəkkür etməyi unutmamışdır.

Naci Okcunun tərtib etdiyi Şeyx Qalib divanı 960 səhifədən ibarətdir. Bu divanın 636 səhifəsini şairin latın qrafikası ilə yazılan şeirləri, yerdə qalan hissəsində isə əlyazma nüsxələrin foto surətləri yer alır. Mükəmməl tərtib olunan bu divan müxtəlif başlıqlara bölünür.

Əsərin birinci bölməsində tədqiqatçı Şeyx Qalibin həyatı və əsərləri haqqında danışır. Şairin həyatından söz açan müəllif onun ilk tərbiyəçisi atası olduğunu, onun təsiri ilə mədrəsədə təhsil alması və mövləvi dərsləri verməsi, ən nəhayət “Hüsn və Eşq” poemasını yazan bir şair kimi formalaşmasından bəhs edir. Daha sonra Naci Okcu Şeyx Qalibin bizə gəlib çatan əsərlərini sadalayaraq göstərir ki, şairin divanı, “Hüsn və Eşq” əsərindən başqa onun “Əs-söhbətüs səfiyyə”, “Şərhi cəzireyi məsnəvi”, “Təzkireyi şüərayi mövləviyyə” (Mövləvi şairlərinin təskirəsi) adlı əsərlərinin olduğunu bu bünə qədər dövrümüzə qədər gəlib çatdığını bildirir.

Kitabın sonrakı bölümünü müəllif “Şairin ədəbi şəxsiyyəti, dil və ifadə özəllikləri” adlandırır. Bu başlıq altında verdiyi hissədə Qalibin “Hüsn və Eşq” əsəri ilə ədəbiyyata yenilik gətirməsindən, köhnə ənənələrə sığmadığını; izah edir. Dilinin ifadə tərzinin ağırlığı şairin fitri istedad və ifadə özəlliklərinin dərinliyindən xəbər verir. Onun dili təmiz və aydın Türk dili idi. Yeri gəldikdə şair sadə və aydın türkcədə fikrini ifadə etməyi də bacarırdı:

Tökdü omuzdan pusu saçığını,
Açdı könüllər dəli bayrağını.
Ay yenisi göydə nə ülkər satar,
Dəyməyəcək kəsdiyi dırnağını.
Göyçəgimiz boyamaq istər mənim,
Al boyayın qan ilə dodağını (Qalib, 2011: 26).

Göstərilən nümunədən şairin dilinin xalq dilinə yaxınlığı, ağızlarda işlənən ifadələrin poetik şəkildə əksini görürük. Daha sonra şairin divanında atalar sözlərini nəzmə çəkdiyinin də şahidi oluruq. Qalib deyir:

Hər kim huzuri qəlb araya qəlbi gözləsin,
Esbabi yeşi sanma ki, Gahi sera verir (Qalib, 2011: 26).

Burada şair atalar sözü kimi işlənən “rahatlıq istəyən kişi başqasının qəlbini qırmasın” ifadəsini poeziyanın dili ilə daha gözəl ifadə edir.

Kitabda “Dini üsurlər” adı altında verilən bölmədə Şeyx Qalibin dini kəlimə və ifadələrdən hansı məqamlarda və nə məqsədlə işlətməsindən bəhs edir. Naci Okcu Şeyx Qalib divanında Allah, Mələklər, Cəbrail, Əzrail, Mikayıl, İsrail, Qurani – Kərimdə adı keçən peyğəmbərlərin onlardan söz açması və dini ayələri ifadə edən beytlər göstərir. Bu dini terminlərdən Şeyx Qalib poetik ifadə vasitəsi kimi divanında necə istifadə etdiyini, onların bədii təsvir və ifadə özəlliklərini şeir dili ilə oxuculara çatdırması şairin ilahiyyat elminə dərinindən bələd olduğunu göstərir. Divanda dini termin kimi yer alan cənnət və cəhənnəm sözlərindən istifadə edən şair bu ifadələrinin arxasında öz məqsədini açıqlayır. Şair cənnətə inanmayan, ona şübhəsi olan insanın oraya düşəcəyinin mümkünsüzlüyünü şeir dili ilə belə ifadə edir.

Gəlırsən dəlmə bəzmə zahıda bir afəti cansız
Bılırsən girmək olmaz bağı-xuldə çünki imansız (Qalib, 2011:48).

Şair bu beytdə iman əhlinin gözəli görmək üçün ilahi dərgaha imansız girməyin mümkün olmadığını deyir.

Divanın sonrakı bölümü “Sevgiliyə aid gözəllik ünsurləri” adlanır. Bu bölümə müəllif şairin işlətdiyi qaş, göz, zülf, ləb, mah, bülbül və s. məzmunlardan söz açır. Onların şeirdə işlənmə məqamına aydınlıq gətirir.

Kitabın son bölümü “Təsəvvüf” adı altında təqdim olunur. Burada vəhdət, kəsərət, fəna, aşık, fəqir və s. təsəvvüf terminlərini mahiyyətinin Şeyx Qalib şeirində kəsb etdiyi məqamlar sadalanır. Naci Okcunun hazırladığı bu divanda şairin qəzəl, qəsidə, təxmıs, tərkibbən, tərcibənd, qitə, tək-tək beytləri və s. şeir nümunələri toplanıb. Sonda isə müəllifin istifadə etdiyi qaynaqlar öz əksini tapır.

2017-cı ildə Ali Cançelik “Osmanlının Bilginləri” - 9 silsiləsindən “Şeyx Qalib” kitabını çap etdirmişdir. Bu kitab beş başlıqdan ibarət olaraq oxuculara təqdim edilir. Birinci bölümə şairin doğumu, ailəsi, ilk sənəti məktəb illəri və şeirləri haqqında məlumat verir. Daha sonra bu bölümə şairin mövləvilik təriqəti və onun təkkə həyatından bəhs olunur. Şairin III Səlim ilə münasibəti və onun hakimiyyətindən söhbət açılır (Cançelik, 2017: 36).

Kitabın ikinci bölümündə şairin “sənət və düşüncə” dünyasından söz açılır. Şairin Divanı və “Hüsn və Eşq” məsnəvisindən, şairin mövləvi şairlərinin şeirlərinə dair yazılan təskirələrdən söz açılır. Sonra isə şairin təsiri və təsirləndikləri haqqında məlumat verir. Sonrakı bölümə isə şairin əsərlərindən seçmələr verilir. Türk ədəbiyyatında Şeyx Qalib haqqında yüzrlə məqalələr və tədqiqat əsərləri yazılıb. Şairin “Hüsn və Eşq” əsəri müxtəlif illərdə ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən əlyazma nüsxələri oxunub çap etdirilib.

1916-cı ildə Türkiyədə “Dərgah” yayınları tərəfindən “Əsəri-Eşq” adlı məcmuə çap olundu. Buraya Şeyx Qalib haqqında məqalələr və biblioqrafiya öz əksini tapıb. Məcmuə iki bölmədən ibarətdir. I bölmə “Məqalə və bildirilər”, II bölmə isə “Osmanlı Türkcəsindən axtarmalar” adlanır. Məcmuəni çapa Hanifə Koncu – Müjgan Çakar və Leyla Alptekin Sarıoğlu hazırlayıb.

Məcmudə qırxıdan çox müəllifin məqaləsi yer alır. Oradakı ilk məqalə Əhməd Doğanın “Şeyx Qalibin “Düşdü” rədifli qəzəlindəki imğələr üzərində” adlanır. Müəllif qəzəldə işlənən bədii təsvir və ifadə vasitələrindən söz açır.

Yenə zövrəki dərunum qırılıb kənara düşdü
Dayanırmı şişədir bu rəhi sengersara düşdü
O zaman ki, bəzmi canda bölüşüldü kalei kam
Bizə hissi məhəbbət hissi parə-parə düşdü.

Qəzəlin birinci beytində aşiq könlünün qayığının eşq deryasında daşlara dəyib şüşə kimi qırılıb paramparça olmasından söz açır. “Müəllif “könlü” ifadəsinin divan ədəbiyyatında saysız məcaz və təşbehlər yaratdığını deyir. Nümunə kimi verilən beytdə müəllif könlü ruhani bir aləm olaraq dəyərləndirilir” (Doğan, 2016: 31-37).

Məcmuədəki maraqlı məqalələrdən biri “Şeyx Qalib şeirlərində mövləvi böyükləri” adlanır. Məqalənin müəllifi Ərdoğan Taştandır. O, məqalədə Mövlanənin ölümündən sonra oğlu Sultan Vələnd və onun nəvəsi Ulu Arif Çələbi tərəfindən fəaliyyət göstərən mövləvi təriqətinin çox geniş əraziləri əhatə edən bir təriqət olduğunu vurğulayır. Bu təriqət təkcə dini ideyaları deyil, sosial, ictimai və siyasi sahəsini də öz təsirinə aldığı qeyd edir. Müəllif həm də onun qeyd edir ki, Anadoluda Türk ədəbiyyatının əsasını XIII əsrdə qoyan Əhməd Fakir, Səyyad Həməzə və Yunus Əmrə kimi sənətkarlar Mövlanədən təsirlənmiş və onun ideyalarını yaydığını göstərir. Müəllifin məqaləsində diqqət çəkən cəhətlərdən biri odur ki, klassik Türk şeirində Mövlana adı müxtəlif təşbehlərlə yad edilir. “ Mövlana, Xudavəndigar, Molla, Mollayı - Rumi, Həzrəti –Monla, Həzrəti-Monla Cəlal, Cəlaləddin Rumi, Həzrəti- Rum, Həzrəti –Pir, Mövləvi, Sultani- Eşq adlarının lması haqqında məlumat verir. Eyni zamanda qeyd edir ki, şairin nisbəsi ilə bağlı yazılan mədhiyyələr də var. Belə ki, Rumi, Bəlxı, Konyəvi nisbələrinin Qalib divanında keçməsi haqqında məlumat verir” (Erdoğan, 2009: 104-105).

Mətin Akkuşun “Şeyx Qlibin şeir və şair yorumları: “Hüsn Eşqdə” poetika” adlandırdığı məqalədə Aristotellə başlayan poetika sənətindən söz açaraq, günümüzə qədər gəlib çatan bu sənətin özəllikləri haqqında danışır. Klassik ədəbiyyatda şeir sənəti kimi tanınan poetika Fərabî, İbn-Sina, Mühiyyəddin Ərəbi kimi islam şairlərinin də müraciət etdiyindən söz açır. Məqalə müəllifi Qalibin şeir sənəti haqqındakı mülahizələrini onun özü haqqında yazdığı fəxriyyələri ilə əlaqələndirir. “ Qalibin şeir sənətinə baxışının (poetika:şeir fəlsəfəsi) özünü bəyənmə (fəxriyyə) və başqasını tənqid (həcviyyə) tərzlərinə tanışlıq edən beytlər söyləmiş olmasına doğul bir gəlişmə olacağı qəbul edilmişdir” (Eseri-Aşk, 2016: 178).

Mətin Akarın “Kaşqarlı Mahmuddan Şeyx Qalibə uzanan kultur körpüsü” məqaləsində müəllif göstərir ki, həzrəti peyğəmbərlə bağlı şeirlərə yazılı ədəbiyyatda ilk dəfə Mahmud Kaşqarlının divanında rast gəlinir. Sonradan isə peyğəmbər mövzusunda bütün klassiklərin yadadıcılığında təsadüf olunur. Şair peyğəmbərin “merac möcüzəsi aydınlıq bir gecədə gerçəkləşdi deməklə, bu düşüncəsini təşbehlə, qapalı istiarə, tənəsüb sənəti, həmən bir kəs tərəfindən bilinən bir qissəyə deyildiyi üçün də təlmih sənəti adlana bilər.

Türk ədəbiyyatşünaslığına Şeyx Qalib yaradıcılığının araşdırılması həmişə diqqət mərkəzində olmuşur. Bu mövzu həmişə aktualıq kəsb edərək başqa sənət sahələrinə də sırayət etmiş, əlaqəli şəkildə araşdırılmağa cəlb olunur.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Şeyx Qalibin adına ilk dəfə 1965-ci ildə M.Quluzadənin “Füzulinin lirikası” adlı monoqrafiyasında rast gəlirik. Tədqiqatçı Məhəmməd Füzulinin təsəvvüf görüşlərindən danışarkən Şeyx Qalibin lirik poeziyası ilə müqayisələr aparır. Məhəmməd Füzulinin təsəvvüfi baxışlarında dövrün çətinlikləri daha real həqiqətləri əks etdirməsini önə çəkilsə, Şeyx Qalibdə tədqiqatçı bunların daha çox mistik mahiyyətində olduğunu vurğulayır. M.Quluzadə “Leyli və Məcnun” poeması ilə Şeyx Qalibin “Hüsn və Eşq” əsərini müqayisə edərək belə nəticəyə gəlir ki, hər iki əsərin mövzusu, ideya və kompozisiyası bir-biri ilə sıx bağlıdır. Onlar eyni mənbədən götürülüb (Quluzadə, 2008: 76).

Sonra isə Azərbaycan ədəbiyyatında Aydın Abıyev tərəfində yazılan “Füzuli və Türkiyə poeziyası” (2002) adlı monoqrafiyasında da iki şairin poetik düşüncələrinin müqayisələrinə rast gəlməş oluruq. Burada müəllif hər iki şairin yaşayıb-yaratdığı dövrün xarakteristikasını verir. Bu şairləri yetirən mühit haqqında geniş təsəvvür yaradır. Aydın Abıyev Şeyx Qalib poeziyasının Türk təsəvvüf ədəbiyyatında özünəməxsus yerindən, onun sonrakı dövrlərdəki rolundan bəhs edib.

Daha sonra Şeyx Qalibin yaradıcılığı haqqında Aydın Abinin “Türkiyə ədəbiyyatı tarixi” (2005) dərsliyində şairin həyat və yaradıcılığı haqqında portret oçer kimi məlumat vermiş, sonra Füzuli yaradıcılığı ilə yığcam müqayisə apararaq hər iki şairin yaradıcılığında lirik şeirlərin əsas rol oynadığını göstərmişdir.

Şeyx Qalib yaradıcılığının araşdırılmasına Xuraman Hümətovanın tədqiqatlarında rast gəlirik. O, ayrı-ayrı məqalələrində təsəvvüfün Qalib poeziyasındakı rolunu müxtəlif qəzəllərinin təhlilində araşdırıb. Müəllif məqalələrində təsəvvüfin orta əsr poeziyasında bir elm kimi öyrənildiyini qeyd edir, onun şairlərin yaradıcılığına verdiyi təsir gücündən söz açır. Təsəvvüfün poetik imkan genişliyinin təzahür formalarını Qalib qəzəllərinin təhlilində əks etdirir.

Nəticə

Yekun olaraq onu deyə bilərəm ki, şairin yaradıcılığında Mövlanadan təsirlənməsindən, onun “Məsnəvi”sindən ilhamlanaraq şeirlər yazmasından, mövləvilik təriqəti ilə bağlılığından, müxtəlif mövləvixanalardakı fəaliyyətindən danışılır. Sonra Şeyx Qalibin III Səlimin sarayında yaşamasından və sultanın ona himayədarlığı haqqında məlumat verilir. Həmçinin şairin divanında özündən əvvəl yaşayıb-yaratmış həm Türk, həm də Azərbaycan şairlərinə həsr etdiyi şeirlərdən söz açılır.

Ədəbiyyat

1. Cancelik, A. (2017). Ottoman scholars. Shayx Qalip. Istanbul: I nəşr, İlke Publication.
2. Cipan, M. (2016). The manifestations of the "Three Selims" embodied in the "Cile" Shahrah of Mevlevism in our reign, literature and music. Marijuana Love. Articles and bibliography about Sheikh Qalip. Prepared by Hanife Koncu, Müjgan Çakır, Leyla Alptekin Sarioğlu. I

- edition, Istanbul: Dərgah Publishing.
3. Dede, E. (2000). Tezkire-i Şüeraq-yi Mevleviyye. Ankara: Akaturk Cultural Center Publications.
 4. Doghan, A. (2016). “Şeyx Qalibin “Falled” rədifli qəzəlindəki imgələr onərində”. His work - Love. Articles and Bibliography about Sheikh Qalib. Anchor prepared by: Hanifə Koncu - Müjgan Çakır and Leyla Alptekin Sarıoğlu) İstanbul: Beylikdüzü.
 5. Erdogan, T. (2009). İsmayıl Rusuhi Ankaravi's Mesnevi Commentary (Mecmu atül - Letaif ve Matmuratül Maarif) Volume, Transcription-Review. Marmara University Institute of Turcic Studies, Unpublished Doctoral Thesis, Istanbul.
 6. Eseri – Ask. (2016). Articles and Bibliography about Sheikh Qalib. anchor prepared by Hanifə Koncu – Müjgan Çakar and Leyla Alptekin Sarıoğlu. Erdogan Tastan. Mevlevi elders in Sheikh Qalib poems. Istanbul: Beylikdüzü publishing house.
 7. İslam Ensklopediyası. (1980), Ankara.
 8. Karaman, G. (2019). “Fuad Koprulu'nun An Evaluation of His Writings on Sheikh Galib”, Blue Atlas, 7(1).
 9. Kut, G. (2016). Sheikh Qalip and ötkiler. Marijuana Love. Articles and bibliography about Sheikh Qalip. Prepared by Hanife Koncu, Müjgan Çakır, Leyla Alptekin Sarıoğlu. I edition, Istanbul: Dərgah Publishing.
 10. Quluzadə, M. (2008). Füzulinin lirikası. Bakı: AMEA Nəşriyyatı, Bakı: Oğuz eli nəşriyyatı. II nəşr
 11. Nihat, T. (1985). Füzuli Divanının Şərhi. Üç cildə I c. Ankara: Baş nazirin mətbuat xidməti.
 12. Qalib, Ş. (2011). Divan. Hazırlayan: Naci Okcu. I nəşr, Ankara: Diyanet Vekfi nəşrləri.
 13. Tulucu, S. Some bibliographic notes on Sheikh Galib. Journal of Atatürk University Faculty of Theology, Issue: 36 p.

Gönəderildi: 17.05.2022

Qəbul edildi: 03.07.2022